

УДК 504.3+911.2

ІСТОРИЧНА ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В УКРАЇНІ

Валентин КРИСАЧЕНКО

доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу геополітики та глобалістики ННДІУВІ

Олена ДЯКОВА

науковий співробітник відділу геополітики та глобалістики ННДІУВІ

Анотація. У статті досліджується історична динаміка чисельності однієї з найдавніших етнічних спільнот – єврейської національної меншини. Зокрема, розглядається її проживання на території сучасної України, починаючи з VII ст. Крім того, характеризується соціальна структура єврейського населення та її вплив на історичну долю єврейського народу. Особливу увагу приділяється українсько-єврейським конфліктам.

Автори аналізують причини масової еміграції єврейської спільноти за межі України. Також йдеться про нечисленні групи єврейських субетносів. На підставі проведеного дослідження зроблено висновки про тенденції скорочення чисельності євреїв в Україні та причини цього явища.

Ключові слова: євреї, іудаїзм, антисемітизм, єврейські погроми, «смуга осілості», процентна норма, космополіти, «справа лікарів».

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ ЕВРЕЙСКОЙ ОБЩИНЫ В УКРАИНЕ

Валентин КРЫСАЧЕНКО

доктор философских наук, профессор,
заведующий отделом геополитики и глобалистики ННИИУВІ

Елена ДЯКОВА

научный сотрудник отдела геополитики и глобалистики ННИИУВІ

Аннотация. В статье исследуется историческая динамика численности одной из древнейших этнических общин – еврейского национального меньшинства. В частности, рассматривается его проживание на территории современной Украины, начиная с VII в. Кроме того, характеризуется социальная структура еврейского населения и ее влияние на историческую судьбу еврейского народа. Отдельное внимание уделяется украинско-еврейским конфликтам.

Авторы анализируют причины массовой эмиграции еврейской общины за пределы Украины. Также речь идет о малочисленных группах еврейских субэтносов. На основании проведенного исследования сделан вывод о тенденции сокращения численности евреев в Украине и причинах этого явления.

Ключевые слова: евреи, иудаизм, антисемитизм, еврейские погромы, «черта оседлости», процентная норма, космополиты, «дело врачей».

HISTORICAL DYNAMICS OF THE JEWISH POPULATION CHANGE IN UKRAINE

Valentyn KRYSACHENKO

Doctor of Science in Philosophy, Professor,

Head of Department of Geopolitics and Global Studies of NRIUSWH

Olena DIAKOVA

research associate of Department of Geopolitics and Global Studies of NRIUSWH

Annotation. *Historical dynamics of population change of one of the most ancient ethnic communities – the Jewish ethnic minority is researched in the article. In particular authors analyzed its accommodation within the territory of modern Ukraine since the 17th century. Besides, authors paid much attention to the social structure of the Jewish population and its influence on historical destiny of the Jewish people. Special attention is paid to the Ukrainian-Jewish conflicts.*

The article covers the problem of reasons of mass emigration of the Jewish community outside Ukraine. Also considerable attention is paid to small groups of the Jewish sub-ethnoses. On the basis of the research authors made conclusions about tendency of reduction of number of Jews in Ukraine and the reasons of this phenomenon.

Key words: *Jews, Judaism, anti-Semitism, Jewish riots, «pale of settlement», percentage norm, cosmopolitans, «The Doctors' Plot».*

Єврейська національна меншина належить до найдавніших етнічних спільнот, які впродовж тривалого часу проживають на території України. Згідно з історичними джерелами перші документовані свідчення про існування євреїв та їхньої релігії датуються I ст. н.е. Вони прийшли до Криму і на північне узбережжя Чорного моря задовго до появи тут християнства і лишили нащадкам численні написи давньоєврейською мовою. Найбільш рання з них, т.зв. анапська, датується 41 р. н.е.

Загальною мовою для всіх євреїв є **іврит** – одна із семітських мов. Цією мовою написано Старий Заповіт, як розмовна мова іврит функціонував приблизно до перших століть н.е., а потім зберігався насамперед як богослужбова мова, мова освіти та як розмовна всередині окремих замкнених єврейських общин. У XX ст. іврит було повернуто до широкого вжитку: він став державною та розмовною мовою ізраїльтян.

Натомість у Європі протягом майже тисячоліття аналогічну функцію виконував **їдиш**. Він зародився у X–XII ст. на базі рейнських діалектів німецької мови і був основною розмовною мовою євреїв протягом усього середньовіччя, Нового часу, включно до середини XX ст.

У VII–X ст. з'являються згадки про єврейських купців, які відвідують слов'янські землі. У хроніках XII–XIII ст. містяться відомості про єврейських комерсантів, які, перетнувши пів-Європи, доходили до Києва [13, 53–56].

За часів Київської Русі чисельність єврейського населення значно збільшилася насамперед за рахунок переселенців з Хазарії та Візантії. Проте основна хвиля євреїв у Східну Європу прибула в часи пізнього середньовіччя, рятуючись від переслідування в Західній Європі, яке розпочалося у 1492 р. їх вигнанням з Іспанії. Масове переселення євреїв в Україну відбулося через Польщу із Західної Європи, коли Польща захопила

Західну та Правобережну Україну. Процес тривав з XV до XVIII ст.

Переважає більшість євреїв, зайнята у торговельно-посередницькій сфері діяльності та у ремісництві, входила до складу міщанського стану. Принциповою особливістю єврейської етноідентичності було майже повне ототожнення етнічної та конфесійної визначеності, що, забезпечуючи значно більшу етнічну згуртованість та високий ступінь ендогамії, сприяло збереженню та консолідації єврейської спільноти «доби розсіяння», водночас надавало антисемітським акціям (переслідуванням, погромам, вигнанням, обмеженням проживання тощо) конфесійної забарвленості, допомагало зрощенню етнічної та конфесійної сегрегації. Разом з тим іудаїзм, ґрунтуючись на тлумаченні Святого Письма і вимагаючи від своїх послідовників його студіювання, передбачав значно вищий ступінь письменності серед представників єврейської етнічної спільноти, що сприяло істотному інтелектуальному впливу єврейства на європейську культуру. Амбівалентне, дистанційоване ставлення до євреїв як до іновірців і водночас носіїв високої культури позначилося на історичній долі єврейського народу, який, перебуваючи у безпосередніх взаєминах з представниками інших етнічних спільнот, зберігав свою етнокультурну та етноконфесійну самобутність.

Переселення євреїв на землі, що перебували у приватному володінні, особливо активно відбувалося у XVI – на початку XVII ст. на українських землях, де магнатам надавалися великі латифундії. Саме тоді розпочинаються перші українсько-єврейські конфлікти. Потребуючи для освоєння нових земель адміністраторів, магнати охоче призначали євреїв,

завдяки їхній освіченості, управителями чи здавали їм маєтки в оренду. Євреї-комерсанти вели тут майже всю внутрішню торгівлю, здійснювали гуртові закупівлі сільськогосподарської продукції та її експорт. Вони зосереджували різноманітні промисли: виноторгівлю, виробництво селітри і поташу, рибальство, полювання, орендували корчми, молочні господарства, млини тощо [22]. Правляча адміністрація була далекою від народу, а євреї – постійно поміж ним, як «око та вухо» польської влади. Отже, народна маса, не вникаючи в політичні тонкощі, весь свій гнів спрямовувала насамперед проти чужих елементів, найближчих до неї, тобто проти євреїв [6]. Так уперше в історії України постав «антисемітизм». Хоча на той момент такого терміна ще не існувало.

Частина місцевого християнського населення практично перебувала в залежності від євреїв. Усе це призвело до того, що в середині XVII ст., під час однієї з найсуттєвіших спроб українського народу завоювати собі незалежність на чолі з Б. Хмельницьким, розпочався масштабний погром поляків та євреїв [21]. Згідно з хронікою Н. Ганновера, очолити це повстання Б. Хмельницького спонукали ще й особисті обставини [12]. Наголосимо: ця визвольна боротьба, триваючи впродовж 1648–1649 рр., мала жорстокий характер, унаслідок чого гинули тисячі осіб, відбувалися етнічні чистки, яким не може бути виправдання [14, 93].

Також жахлива катастрофа спіткала єврейський народ 1768 р., коли чвари серед польської шляхти досягли апогею. Гайдамаки напали на схід Польщі, знову відбулася хвиля погромів, тисячі євреїв були вбиті [17]. Найстрашніша трагедія

розгорнулася в м. Умані, де переховувалися шляхта та євреї з усіх околиць. Там було знищено близько 20 тис. поляків та євреїв [9]. Лише після того, як імператриця Катерина II побачила, що дії гайдамаків почали загрожувати її землям, вона наказала зупинити погромників. Незважаючи на ці потрясіння, євреї продовжували залишатися інтегральною частиною суспільного організму Польської держави.

На початку XVIII ст. Катерина II заборонила євреям Російської імперії торгувати вродздріб і вивозити гроші за кордон, а 1726 р. видала указ вигнати євреїв з Лівобережної України. Такі дії негативно позначилися на розвитку краю, й уже наступного року гетьман Д. Апостол від імені Війська Запорізького вступився за них, внаслідок чого євреї отримали тимчасовий дозвіл на відвідування ярмарків. Вони, проте, все одно продовжували забезпечувати зв'язки з торговими домами Європи.

Наступна міграційна хвиля, спровокована поділами Польщі у другій половині XVIII ст., та обмежувальне законодавство царського уряду призвели до подальшого збільшення єврейської спільноти в Україні. За наказами Катерини II міщанам і купцям, станам, до яких дозволялося записуватися євреям, було заборонено селитися поза межами міст (1782 р.), а в 1791 р. євреїв позбавили права записуватися до станів міщан та купців у внутрішніх губерніях Російської імперії.

У 1812 р. Олександр I видав указ, за яким євреї позбавлялися права жити ближче ніж за 50 верст до прикордонної смуги у Волинській губернії, їх також мали виселити з Петербурга, Москви та інших великих міст. Тоді й з'явилася «смуга

осілості»: під нею треба було розуміти 16 західних губерній Росії, більшість з яких перебували в межах сучасної України. «Смуга осілості» обмежувала проживання євреїв Катеринославською, Подільською, Херсонською, Таврійською, Чернігівською, Полтавською, Мінською, Віленською, Бессарабською губерніями. Євреїв закріплювали за територіями, на яких вони проживали, їм заборонялося купувати й обробляти землю, причому у великих містах дозволено було жити лише нечисленній категорії багатих євреїв. І. Галант стверджує, що насправді локалізація, чи концентрація, євреїв у певному районі спричинена не економічними чинниками, а релігійними мотивами [10].

Пізніше з'явилася процентна норма – у 1882 р. воєнний міністр Російської імперії дав розпорядження, щоб серед медичного персоналу російської армії було не більше 5% євреїв-лікарів і фельдшерів, у 1886 р. вводилася процентна норма для прийняття євреїв у гімназії й університети. У межах «смуги осілості» їхня кількість з-поміж учнів чоловічих гімназій та університетів не мала перевищувати 10%, в іншій частині Росії – 5%, у столицях – 3%. Незважаючи на обмеження і заборони, які існували в царській Росії для євреїв, багато хто з них досягав фінансового успіху та слави.

Загалом подальші положення царського уряду дещо трансформували «межу осілості», яка, втім, проіснувала до 1917 р. Внаслідок цих дій Російської імперії у середині XIX ст. в Україні проживало 3/4 євреїв усієї Східної Європи.

Згідно з переписом 1897 р. єврейська спільнота за чисельністю (2,3 млн. чол.) посідала на українських землях третє місце після українців та росіян.

Соціальна структура єврейського населення на той час набула такого вигляду: 1/3 євреїв зайнята у промисловості, 3–4% – у сільському господарстві, понад 40% – у торгівлі, 5% – на державній службі та у «вільних професіях»; решта – у невиробничій сфері (священники, військовослужбовці, особи «без певних занять»). Єврейська громада («кагал») намагалася, попри перешкоди з боку царської влади, ізолювати євреїв від асимілятивних процесів та зберегти їхню етноідентичність. Проте принципово нові історичні й культурні умови, в яких доводилося існувати єврейській громаді, вимагали пошуку нових засобів та організаційних форм протистояння переслідуванням та утискам, що, зрештою, призвело до становлення й оформлення сіоністського руху.

Сегрегаційне законодавство Російської імперії та розпалювання нею міжетнічної ворожнечі й антисемітських настроїв спричинили наприкінці XIX – на початку XX ст. низку єврейських погромів, що, з одного боку, спровокували міграційні процеси серед єврейства, а з другого – сприяли як зростанню сіоністських настроїв, так і більш активній участі євреїв у політичній боротьбі.

На чисельність єврейської спільноти значно вплинула дискримінаційна політика Російської імперії щодо євреїв та громадянська війна. За період 1891–1914 рр. звідси емігрувало понад 1,7 млн. чол. (переважно до США), під час погромів загинуло ще близько 200 тис. єврейського населення, чимало євреїв полягло у військовому протистоянні «білих» і «червоних», переважно на боці останніх.

До 1917 р. єврейське населення брало активну участь у політичній боротьбі з режимом. Були сформовані власні

політичні організації як сіоністського (Агуддат Ізраель, Мізрахі, Цеїрей Ціон), так і соціал-демократичного й соціалістичного спрямування (Бунд, Фольгспартей та ін.). Також євреї брали участь у загальноросійських та українських політичних об'єднаннях (РСДРП, УСДРП, УПСФ та ін.).

Після т.зв. Жовтневої революції євреям довелося пристосовуватися до нових умов. У 1917 р. лідерам Центральної Ради вдавалося переборювати антисемітські настрої представників революційно налаштованих малоосвічених мас і проводити лінію на співробітництво з усіма народами, які жили в Україні. 16 жовтня 1918 р. УНР заявила про готовність співпраці з представниками національних меншин (поляками, німцями та євреями), визнання національно-культурної автономії кожного народу [4, 79], а 5 листопада 1918 р. на сторінках газети «Діло» було опубліковано програмну декларацію Української національної ради, в якій, щоб уникнути міжнаціональних конфліктів, національним меншинам гарантувалися широкі права [20, 598]. Незадоволення українських діячів краю викликала зайнята євреями позиція нейтральності, коли в Центральній Раді вони не проголосували за самостійність України, хоч українці одностайно ухвалили Закон про автономію для меншин [3, 120–121].

Незабаром у Західній Україні почалися нові конфлікти. Суперечливою постаттю в українсько-єврейських взаєминах став С. Петлюра. Деякі історики перекладають усю провину за єврейські погроми в Україні 1917–1920 рр. на нього [23], інші вважають, що певні погроми були заплановані, євреїв нищили зовнішньополітичні сили [11, 11]. Так,

майже скрізь у Галичині й на Буковині, де побували російські війська, вони влаштовували єврейські погроми [24, 85]. І за таких обставин саме С. Петлюра як генеральний секретар з військових справ став на оборону беззахисних євреїв [18, 220]. Наприклад, 17 липня 1919 р. він прийняв делегацію від єврейського населення, якій дав слово, що всю силу свого авторитету використає на те, аби усунути виступи проти євреїв. Однак С. Петлюра не зумів до кінця проконтролювати свою обіцянку. На думку П. Берко, це стало однією з причин того, що значна частина євреїв перейшла на бік більшовиків проти України [4, 81]. В. Сергійчук, зокрема, зауважує: головним завданням комуністичної влади було пов'язати страхітливі погроми євреїв із національно-визвольним рухом за утвердження української державності на чолі з С. Петлюрою, аби назавжди скомпрометувати самостійницькі прагнення українців [19].

Після подій 1917–1921 рр., коли мали місце численні єврейські погроми, внаслідок яких загинуло близько 200 тис. чол., кількість єврейського населення істотно зменшилася, особливо у Західному та Центральному регіонах. У 1925 р. 25% євреїв працювали у складі державного апарату, 26,7% – у господарсько-фінансових установах. У 1926 р. в УСРР проживало 1 млн. 580 тис. євреїв (5,4%). Найбільша концентрація спостерігалася в Одесі, Києві, Харкові. Переважна більшість євреїв України належала до міського населення.

Водночас офіційно радянська влада декларувала дружбу народів і рівноправність націй. Більшість лідерів революції були євреями, а в 1920-х роках молоді люди почали залишати «межу осілості».

Однією з проблем пореволюційного керівництва була нестача кваліфікованих кадрів. Освічена частина російського суспільства переважно не підтримала більшовиків. Вона частково емігрувала, частково її знищила революція. Лише незначна кількість фахівців погодилася працювати на радянську владу. Вакуум заповнили євреї. Вони стали домінуючим прошарком у керівництві ВКП(б), уряді, в усіх ланках державного апарату, серед командирів та комісарів у збройних силах. Пролетаріат не квапився братися за навчання. Серед інженерів, науковців, лікарів, учителів, професури, діячів літератури та мистецтва постає значний єврейський контингент. Він робить значний внесок в економіку, виробництво, науку та культуру СРСР.

Після заборони у 1919 р. мови іврит та сіоністських організацій радянська влада інтенсифікувала розвиток єврейської мови ідиш: у 1925 р. існувало 393 школи на ідиш, 4 педтехнікуми, єврейський відділ при Інституті народної освіти в Одесі, Державний єврейський театр у Харкові і т.д. В Україні діяли сотні єврейських шкіл, синагог, ешив, ремісничих училищ, створювалися театри, будинки єврейської культури, видавалися національні газети, книги, журнали, з'являлися літератори, які писали на івриті й ідиш, входили до Спілки письменників. Період 1920-х – початку 1930-х років позитивно позначився на розвитку єврейської культури.

Розвивалася єврейська академічна наука, що займалася дослідженням історії та культури євреїв України. Значний внесок у її розвиток зробили представники єврейської спільноти: математика – С. Бернштейн, І. Штаерман; фізика – А. Гольдман, Н. Моргуліс; біологія

та медицина – Л. Рубенчик, Я. Моділевський; філософія та історія – Й. Гермайзе, С. Семковський, Я. Фейгін та ін.

Загалом перше 20-річчя радянської влади стало для євреїв сприятливим. Їхній вплив у керівництві країною був настільки великим, що антисемітизм карався як злочин [25]. Тоді все це вважалося завоюваннями революції.

В умовах етноконфесійної та стано-вої сегрегації єврейське населення України сконцентровано переважно в містах, розташованих у «смузі осілості», що, безперечно, вплинуло на демографічну ситуацію цих регіонів. У 1930-ті роки на українських теренах проживало майже 40% євреїв Східної Європи. Найбільша концентрація єврейського населення спостерігалася на Правобережній Україні, де воно становило 32% мешканців міст, 53% – містечок, 15% – сіл. Після приєднання до СРСР Західної України чисельність євреїв у 1939 р. в Україні зростає до 2 млн. 531 тис. чол. (6,2% населення).

Під час сталінського терору 1930-х років були піддані репресіям представники політичної та культурної еліти України, серед яких значну частину складала єврейська інтелігенція.

Національною катастрофою стала для євреїв Друга світова війна: фашисти знищили 6 млн. чол., з них 1 млн. 400 тис. українських євреїв. Етнічний потенціал і розвиток нації було підірвано і призупинено. Ліквідації підлягали абсолютно всі радянські євреї на окупованих територіях. Коли Радянська Армія розгорнула вирішальний контрнаступ на територіях, що звільнялися, євреїв практично не залишилося, за винятком тих, які воювали в партизанських підрозділах [1]. Місцями масового знищення єврейського

населення стали Бабин Яр (Київ), Янівський табір (Львів), Дробицький Яр (Харків), Жандармська балка (Дніпропетровськ), Бердичів, Житомир, Одеса та ін.

Символом знищення не лише українських, а й усіх євреїв СРСР стала трагедія Бабиного Яру. Вона трапилася через 10 днів після захоплення фашистами Києва – 29 вересня 1941 р. Розстріли тривали декілька днів. За оцінками українських дослідників, усього в Бабиному Яру загинуло близько 150 тис. євреїв, у т.ч. й мешканців інших українських міст та біженців. Свої «Бабині Яри» були практично в кожній із окупованих нацистами областей України, у великих і малих містах, містечках. Кількість єврейських жертв – громадян України була найбільшою на території СРСР. Вони становили не менше половини радянських і близько четвертини всіх загиблих євреїв Європи – понад 1 млн. 400 тис. осіб. Поширеною є версія, що це злодіяння тісно пов'язане зі співпрацею українських організацій націоналістів із нацистами [2]. Насамперед подібна інформація розповсюджувалася через книжки, які виходили в Радянському Союзі, аби закріпити в свідомості народу уявлення про те, що українці, коли і не були тими, хто ініціював німців на знищення в Україні євреїв, то принаймні масово прислужувалися їм та ще до приходу німців суцільно ненавиділи євреїв [5, 30–36].

Голова Кнесету Держави Ізраїль Шевах Вайс під час майже усіх своїх зустрічей з українським керівництвом порушував тему амбівалентного ставлення євреїв до українців. Причому він зауважував: не можна поширювати враження від злочинів окремих осіб на весь народ [8]. У спогадах Ш. Вайса «Між

роками 1941–1945» також неодноразово наголошується на допомозі українців євреям під час Другої світової війни [7]. Серед тих, хто рятував євреїв, були й поліцаї української допоміжної поліції. Однак не всі факти допомоги євреям можна розцінити як гуманні вчинки. Траплялись випадки, коли за порятунок з євреїв брали гроші [15].

Повоєнний час позначений радянською політикою державного антисемітизму. В 1948 р. розпочалася холодна війна, а разом із нею – кампанія викриття та вигнання з посад космополітів. Поглиблюються розпочаті в процесі боротьби з космополітами заходи для обмеження доступу євреїв до вищої освіти. Але, попри дискримінацію, євреям вдавалося отримати вищу освіту. Вони навчалися у провінційних неprestижних вищих закладах освіти, використовували вечірню і заочну форми навчання.

У 1949–1953 рр., у період «боротьби з космополітизмом» та «справи лікарів», тривала нова хвиля переслідування євреїв, внаслідок чого було знищено багатьох представників єврейської культури, а сам розвиток останньої згорнуто.

13 січня 1953 р. всі газети опублікували повідомлення ТАРС про те, що органи держбезпеки викрили групу «убивць у білих халатах», які мали намір здійснити замах на життя керівників партії та держави. Причому було наведено переважно єврейські прізвища відомих академіків і професорів. Після оголошення про арешт дев'ятох лікарів розпочався новий етап антиєврейської кампанії в СРСР.

Під час боротьби проти космополітів слово «єврей» майже не згадувалося. Газети нічого не повідомляли про розстріли видатних діячів єврейської культури

в СРСР 1952 р. З січня 1953 р. переслідування євреїв стало відкритим. У країні відбувалися масові звільнення євреїв з роботи, насамперед із медичних закладів. Багато єврейських лікарів та фармацевтів стали жертвами підозрливості населення, яке вони обслуговували. Підготовка до судових процесів припинилася зі смертю Сталіна, що й перешкодило початку чергового геноциду, а 4 квітня 1953 р. з'явилося повідомлення МВС, що для арешту лікарів не було законних підстав і справу закрили [16, 745–747].

1950–1970-ті роки стали періодом кризи для українського єврейства. Відбувалася депопуляція та асиміляція євреїв.

У хрущовську та брежнєвську добу державний антисемітизм не вщухав. Москва, зокрема, вбачала особливу загрозу російському інтернаціоналізму в Україні, тому особливу увагу присвячувала боротьбі одночасно проти «сіонізму» й «українського буржуазного націоналізму». Кожне підприємство в містах (але не селах) України щороку мало подавати спеціальний статистичний звіт. Відділ кадрів повинен був доповісти, скільки прийнято на роботу росіян, українців, євреїв та інших. Про росіян дбали, аби їх не було замало, але насамперед дивилися, щоб не було забагато євреїв [25].

Подальша антисемітська політика СРСР, з одного боку, і відновлення державності євреїв (Ізраїль) – з другого, стали активними індукторами масової еміграції євреїв з СРСР (до початку 1990-х років виїхало близько 1 млн. чол.), у т.ч. і з України. У другій половині 1970-х років інтенсифікувалися еміграційні процеси, що призвело до істотного зменшення чисельності єврейського населення: у 1979 р. воно складало лише 634 тис. чол.

(1,3% населення УРСР). Зростання еміграції, пов'язане з лібералізацією виїзду за кордон, відбулося наприкінці 1980-х років. Окрім Ізраїлю (70% емігрантів), головними напрямками міграції стали США і ФРН. Внаслідок потужних міграційних процесів упродовж 1979–1989 рр. чисельність єврейської національної меншини зменшилася майже на третину і становила, за переписом 1989 р., 486326 чол.

Загалом післявоєнна динаміка чисельності єврейської меншини виглядає таким чином: 1959 р. – 840 тис., 1970 р. – 776 тис., 1979 р. – 632,6 тис., 1989 р. – 486,3 тис., 2001 р. – 103,6 тис., або 0,21% населення України. У всі часи євреї мешкали переважно в містах, і нині цей показник складає майже 99% всієї меншини.

Непроста доля єврейського народу у ХХ ст., еміграційні процеси і, як наслідок, різке скорочення чисельності єврейської меншини мало негативні наслідки для України загалом. Річ у тім, що євреї завжди були, як правило, соціально активними і діяльними, реалізуючи свій потенціал у торгівлі, науці, культурі, виробництві, фінансах тощо. В Україні у містах та містечках ремісництво й торгівля істотно залежали від єврейського прошарку, і втрата його створила своєрідну порожнечу.

Впродовж 1990-х років, попри уповільнення еміграції через війну у Перській затоці й водночас зростання виїзду до США та ФРН, Ізраїль залишався головним напрямом еміграції єврейства (39,9%). У 1993 р., коли почали реєструвати етнічну належність мігрантів, єврейська національна спільнота становила 46% емігрантів з України. У другій половині 1990-х років виявилися такі тенденції:

1) скорочення відсотка євреїв серед тих, хто виїжджає за кордон на постійне місце проживання, що загалом було викликано зменшенням етнічної мотивації еміграції (у мотиваціях емігрантів переважають пошук роботи або краще працевлаштування);

2) за структурою виїзду в Ізраїль питома вага тих, хто здійснив еміграцію, менша питомої ваги тих, хто отримав дозвіл, але ще не емігрував.

Остання тенденція перебуває у безпосередній залежності від загострення ситуації на Близькому Сході, що може призвести до зростання зворотної міграції з Ізраїлю в Україну або до маятникових міграцій між Україною та Ізраїлем. Починаючи з вересня 2000 р., Ізраїль залишило вже понад 200 тис. чол. Зараз кількість єврейської спільноти в Україні визначити важко, оскільки дані істотно варіюються: за ізраїльськими офіційними даними кількість євреїв в Україні становить 112 тис. чол., а за даними Всеукраїнського Єврейського Конгресу єврейська громада України нараховує 550 тис. чол.

В Україні є також нечисленні групи інших єврейських субетносів: євреїв гірських – 166 чол., євреїв грузинських – 108 чол., євреїв середньоазійських – 13 чол. **Гірські євреї** – північнокавказька етнолінгвістична група євреїв, яка проживає на Північному Кавказі та в Азербайджані, за вірою – іудеї, розмовляють татською мовою іранської групи індоевропейських мов, втім часто запозичують мову іноетнічного оточення. В Україні лише 23 чол. визнали татську мову рідною, 12 чол. – українську та 121 чол. – російську. **Грузинські євреї** – подібна група з Грузії, розмовною мовою яких стала грузинська. В Україні

ситуація така: останню як рідну назвав 1 чол., українську – 70 чол., російську – 29 чол. Серед *середньоазійських євреїв* переважає таджицька мова, в Україні ж рідною майже всі (12 чол.) назвали російську мову.

Отже, на підставі викладеного вище можна зробити такі висновки: євреї є історичною національною меншиною України; протягом останніх десятиліть мало місце деяке скорочення чисельності євреїв в Україні; в історії України культурні здобутки єврейської спільноти є її невід'ємною частиною, так само як і в історії єврейського етносу; причинами скорочення чисельності стали традиційна антисемітська орієнтація Російської імперії та СРСР, а також можливість повернення на історичну батьківщину – Ізраїль; в умовах довірливих взаємин між Україною та Державою Ізраїль і налагодження сприятливих, взаємовигідних відносин між ними з'являються позитивні зрушення у розв'язанні етнополітичних проблем, що постають.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Альтман И.* История Холокоста на территории СССР: учебное пособие / И. Альтман, А. Герберг, Д. Полтораки. – М.: Фонд «Холокост», 2001. – 80 с.
2. *Альтман И.* Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / И. Альтман; под ред. проф. А.Г. Асмолова. – М.: Фонд «Холокост», 2002. – 320 с.
3. *Бемко В.* Листопадові події в Коломиї // Над Прутом у лузі: Коломия в спогадах. – Торонто: Срібна сурма, 1962. – С. 120–121.
4. *Берко П.* Євреї у час будівництва української державності (1917–1921 рр.) // Науковий збірник УВУ. – 1992. – Т. 15.
5. *Бернштейн Л.* Антисемітська література в Советском Союзе // Євреї України та держава Ізраїль. – К., 1998. – С. 30–36.
6. *Бульба-Боровець Т.* Україна і жиди // Персонал-Плюс. – 2006. – № 45.
7. *Вайс Ш.* Між роками 1941–1945 // Діалоги. – 1985. – № 78.
8. *Вайс Ш.* Сталася прикра помилка // Голос України. – 1993.
9. *Галант И.* К истории Уманской резни 1768 г. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. – 21 с.
10. *Галант И.* Черта еврейской оседлости (с письмом Л.Н. Толстого). – 2-е изд. – М.: Типолиграфия Русского товарищества Печатного издательского дела, 1915. – 28 с.
11. *Гунчак Т.* Петлюра та євреї. – К.: Либідь, 1993. – С. 11.
12. *Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «хмельниччины»).* Исследование, перевод и комментарии С.Я. Борового. – М.: Герашим, 1997. – 288 с.
13. *Єленський В.* Українська іудаїка // Людина і світ. – 1991. – № 5. – С. 53–56.
14. *Історія України: нове бачення / Верстюк В., Гарань О., Гуржій О. та ін.; за ред. В. Смолія.* – К.: Альтернативи, 2000. – 464 с.
15. *Ковба Ж.* Людяність у безодні пекла / Ж. Ковба. – К.: Сфера, 1998. – 266 с.
16. *Краткая еврейская энциклопедия / Под ред. Чухак Орен (Надель), Михаэль Занд.* – Иерусалим: Кетер, 1976. – Т. 1. – С. 745–747.
17. *Мірчук П.* Коліївщина і Гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1973. – 319 с.
18. *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. – Т. 2. – С. 220.
19. *Сергійчук В.* Симон Петлюра. – К.: Україна, 2004. – 448 с.
20. *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – С. 598.
21. *Султанович З.* Живая связь. Еврейская история, традиции и культура. – Тель-Авив, 1997. – 304 с.
22. *Феллер М.* Єврейська історія і культура в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 1.
23. *Финкельштейн Ю.* За дела рук своих. – Нью-Йорк, 1995.

24. Хитерер В. К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы первой мировой войны // Евреи в Україні. – К., 1997. – С. 85.

25. Шульман Л. Стандартна хиба суспільно-політичної орієнтації єврейства // Сучасність. – 2003. – Ч. 9.

REFERENCES

1. Altman I. Istoriya Kholokosta na territorii SSSR: uchebnoye posobiye / I. Altman, A. Gerberg, D. Poltorak. – M.: Fond «Kholokost», 2001. – 80 s.
2. Altman I. Kholokost i yevreyskoye soprotivleniye na okkupirovannoy territorii SSSR: uchebnoye posobiye dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy / I. Altman; pod red. prof. A.G. Asmolova. – M.: Fond «Kholokost», 2002. – 320 s.
3. Bemko V. Lystopadovi podii v Kolomyi // Nad Prutom u luzi: Kolomyia v spohadakh. – Toronto: Sribna surma, 1962. – S. 120–121.
4. Berko P. Yevrei u chas budivnytstva ukrainskoi derzhavnosti (1917–1921 rr.) // Naukovyi zbirnyk UVU. – 1992. – T. 15.
5. Bernshteyn L. Antisionistskaya literatura v Sovetskom Soyuze // Yevrei Ukrainy ta derzhava Izrail. – K., 1998. – S. 30–36.
6. Bulba-Borovets T. Ukraina i zhydy // Personal-Plius. – 2006. – № 45.
7. Vais Sh. Mizh rokamy 1941–1945 // Dialohy. – 1985. – № 78.
8. Vais Sh. Stalasia prykra pomylyka // Holos Ukrainy. – 1993.
9. Galant I. K istorii Umanskoj rezni 1768 g. – K.: Tip. G.T. Korchak-Novitskogo, 1895. – 21 s.
10. Galant I. Cherta yevreyskoy osedlosti (s pismom L.N. Tolstogo). – 2-ye izd. – M.: Tipolitografiya Russkogo tovarishchestva Pechatnogo izdatyelskogo dela, 1915. – 28 s.
11. Hunchak T. Petliura ta yevrei. – K.: Lybid, 1993. – S. 11.
12. Yevreyskiye khroniki XVII st. (Epokha «khmelnichchiny»). Issledovaniye, perevod i kommentarii S.YA. Borovogo. – M.: Gyerashim, 1997. – 228 s.
13. Yelenskyi V. Ukrainska iudaika // Liudyna i svit. – 1991. – № 5. – S. 53–56.
14. Istoriia Ukrainy: nove bachennia / Verstiuk V., Haran O., Hurzhii O. ta in.; za red. V. Smoliia. – K.: Alternatyvy, 2000. – 464 s.
15. Kovba Zh. Liudianist u bezodni pekla / Zh. Kovba. – K.: Sfera, 1998. – 266 s.
16. Kratkaya yevreyskaya entsiklopediya / Za red. Chukhak Oren (Nadel), Mikhael Zand. – Iyerusalim: Keter, 1976. – T. 1. – S. 745–747.
17. Mirchuk P. Koliivshchyna i Haidamatske povstannia 1768 r. – Niu-York: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka, 1973. – 319 s.
18. Petliura S. Statti, lysty, dokumenty. – Niu-York: Ukrainska vilna akademiia nauk u SShA, 1956. – T. 2. – S. 220.
19. Serhiichuk V. Symon Petliura. – K.: Ukraina, 2004. – 448 s.
20. Soldatenko V. Ukrainska revoliutsiia. Istorychnyi narys. – K.: Lybid, 1999. – S. 598.
21. Sultanovich Z. Zhivaya svyaz. Yevreyskaya istoriya, traditsii i kultura. – Tel-Aviv, 1997. – 304 s.
22. Feller M. Yevreiska istoriia i kultura v Ukraini // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1998. – № 1.
23. Finkelshteyn Yu. Za dela ruk svoikh. – Niu-York, 1995.
24. Khiterer V. K istorii yevreyskogo naseleniya Galitsii i Bukoviny nakanune i v gody pervoy mirovoy voyny // Yevrei v Ukraini. – K., 1997. – S. 85.
25. Shulman L. Standartna khyba suspilno-politychnoi oriantatsii yevreystva // Suchasnist. – 2003. – Ч. 9.

V. Krysachenko, O. Diakova

Historical Dynamics of the Jewish Population Change in Ukraine

Abstract

Jewish ethnic minority is one of the most ancient ethnic communities on the territory of Ukraine. Mass migration of Jews to Ukraine lasted for the 15th – 18th centuries. The most of them

were and engaged in trade, brokerage, craft activities and were representatives of bourgeois. Almost full identification of ethnic and confession definiteness that promoted preservation and consolidation of the Jewish community of «Diaspora» was basic feature of the Jewish ethnic identity. In 16th – early 17th centuries the first Ukrainian-Jewish conflicts happened that led subsequently to more radical oppositions. Since the 18th century the Jews suffered from the oppressions of the Russian Empire: introduction of the «pale of settlement», percentage norm. The segregative legislation of the Russian Empire and its exiting of interethnic hostility and anti-Semitic sentiments has got negative consequences for Jews at the end of 19th – beginning of the 20th century. The period of 1920's – early 1930's had a positive impact on the development of the Jewish culture in spite of obvious obstacles created by the Soviet government. During the Stalin terror in 1930's the representatives of political and cultural elite of Ukraine were reprised; there was a considerable part of the Jewish intellectuals among them. World War II turned into disaster for the Jews. Ethnic potential and development of the nation was undermined and suspended. In the postwar times Soviet government pursued policy of anti-Semitism. In 1949–1953 during the period of «fight against cosmopolitanism» and «The Doctors' Plot» the new wave of prosecution of the Jews has started and as the result many representatives of the Jewish culture were destroyed, and its development was removed. Further anti-Semitic policy of the USSR and restoration of statehood of the Jews (Israel) became active inductors of mass emigration of Jews from the USSR and Ukraine as well. Hard destiny of the Jewish people in the 20th century and emigration processes and, as a result, sharp reduction of number of the Jewish minority, had and still have negative consequences for Ukraine.

Національною катастрофою стала для євреїв Друга світова війна: фашисти знищили 6 млн. чол., з них 1 млн. 400 тис. українських євреїв. Етнічний потенціал і розвиток нації було підірвано і призупинено. Ліквідації підлягали абсолютно всі радянські євреї на окупованих територіях. Коли Радянська Армія розгорнула вирішальний контрнаступ на територіях, що звільнялися, євреїв практично не залишилося, за винятком тих, які воювали в партизанських підрозділах. Місцями масового знищення єврейського населення стали Бабин Яр (Київ), Янівський табір (Львів), Дробицький Яр (Харків), Жандармська балка (Дніпропетровськ), Бердичів, Житомир, Одеса та ін.